

с четырьмя географическими картами. В Чернигове 1786 года [Текст] / А. Шафонский. – Издал М. Судиненко. – Киев: в Университетской Тип., 1851. –672, XXII с.

Калашник Е.С. Историко-культурное наследие сотенных городков Полтавского полка в «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии»

В публикации сделана попытка проанализировать вклад корреспондентов журнала «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» в исследование историко-культурного наследия сотенных городков Полтавского полка. Сравнены публикации В.Е. Бучневича и П.А. Китицина, посвященные городкам Решетиловка и Кобеляки. Охарактеризованы особенности научных исследований, посвященных локальной истории в представленном издании в начале XX в., а также вклад организации в ее развитие.

Ключевые слова: «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», В.Е. Бучневич, П.А. Китицин, Кобеляки, Решетиловка, сотенные городки Полтавского полка.

Kalashnyk Ye.S. Historical and cultural heritage of the country towns of Poltava regiment in «Proceedings of the Poltava scientific archival commission»

The article attempts to analyze the contribution of the correspondents of the journal “Proceedings of the Poltava scientific archival commission” in the study of historical and cultural heritage of country towns of Poltava regiment. Publications of V. Buchnevich and P. Kititsyn dedicated to Reshetylivka and Kobeliaki towns were compared. The features research devoted to intense local history in the present edition in the early XX, as well as the organization’s contribution to its development.

Key words: «Proceedings of Poltava scientific archival commission», Buchnevych V., Kititsyn P., Kobeliakiy, Reshetylivka, country towns of Poltava regiment.

10.03.2015 р.

УДК 94(477.51):904 «10/14»:(930+093)

О.Г. Пархоменко

**АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ XI–XV СТ.
НІЖИНА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ
ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ТА
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ**

Вивчення середньовічного періоду історії Ніжина викликало неоднозначні висновки дослідників. Увага приділяється історіографічній традиції та сучасним археологічним даним, що стосуються середньовічного періоду історії Ніжина. Розглянуто питання щодо заснування міста, його розвитку у давньоруський час, існування у післямонгольський період тощо.

Ключові слова: Ніжатин, Ніжати́на Нива, Уненіж, Ветхоріздвянівський монастир, ур. Городок (Комуна), пос. Магерки, пос. Довге, ур. Ветхе.

Результати вивчення середньовічного періоду історії Ніжина викликало неоднозначні висновки істориків. Переважна більшість досліджень з даного питання базується на даних писемних джерел, де наявні дві назви населених пунктів, що подібні сучасному Ніжину, які в наш час не можна

локалізувати однозначно.

Проблемі локалізації топонімів Ніжатин і Уненіж присвячені дослідження XIX–XX ст. (Рис. 1), найбільш популярним серед яких є теорія О.М. Лазаревського. Він локалізував літописний Уненіж на території урочища Городок (нині Комуна) [13, 51]. Друга літописна назва «Ніжатин» 1078 р. [1, 134] була локалізована автором неподалік Чернігова [3, 137]. Даній теорії дотримувалися М.М. Карамзін, М.П. Погодін, М.О. Максимович, архієпископ Філарет Гумілевський, М.П. Василенко, М.Н. Петровський, А.М. Насонов, А.В. Куза та ін.

Проте розташування Ніжати́на під Черніговом заперечувалося іншими дослідниками. Так О.Ф. Шафонський локалізував Ніжатин на лівому березі р. Остер, в центрі сучасного м. Ніжина [23, 457]. Спираючись на літописну згадку половецького походу 1135 р. [2, 209] про спалення «городів» Баруч, Городець-Остерський, Русотин, літописний Ніжатин було віднесено до Переяславського князівства [3, 125]. Розвиваючи зазначені концепції, В.Г. Ляскоронский пов’язав заселення даної території в X ст. з початком фортифікаційного будівництва Володимира Святославовича [14, 42, 59]. Дану думку підтримали М.В. Гербель, М.Є. Марков, С.М. Соловйов та ін.

Вище згадані версії стали основою для синтетичної теорії В.П. Коваленка та Ю.М. Ситого про існування двох вище згаданих пам’яток на території Ніжина в давньоруський час [11, 9–10].

Наступною дискусійною проблемою в історії м. Ніжина є післямонгольська доба. Одним із дослідників, що звертався цього питання, став П.Г. Клепатський, який згадує село Ніжин, що перебувало у складі Остерського повіту Великого князівства Литовського, у своїй праці «Очерки по истории Киевской земли» [10, 236, 242, 428]. Іншу згадку, що відноситься до історії післямонгольського Ніжина, наводить Філарет Гумілевський. Він стверджував, що Ветхоріздвянівський (Красноострівський) монастир, який розташовувався на західній околиці Ніжина, було засновано у XIV ст. [5, 67–68]. Але дані припущення свого часу були піддані жорсткій критиці з боку М.С. Грушевського [4, 53] та інших істориків.

Зауважимо, що більшість із наведених концепцій являла собою інтерпретацію писемних джерел без залучення археологічних даних. Така ситуація логічно пояснюється фрагментарністю археологічних досліджень у дореволюційний та радянський часи.

До найвизначніших археологічних даних, що впливали на побудову концепцій історії міста Ніжин, відносяться випадкові знахідки двох скарбів. Перший скарб, знайдений у 1852 р., складався із близько 200 давньоруських монет [20, 15–41], другий (1873 р.) – з 1302 римських денаріїв та прикрас часу Великого переселення народів [12, 91]. До випадкових

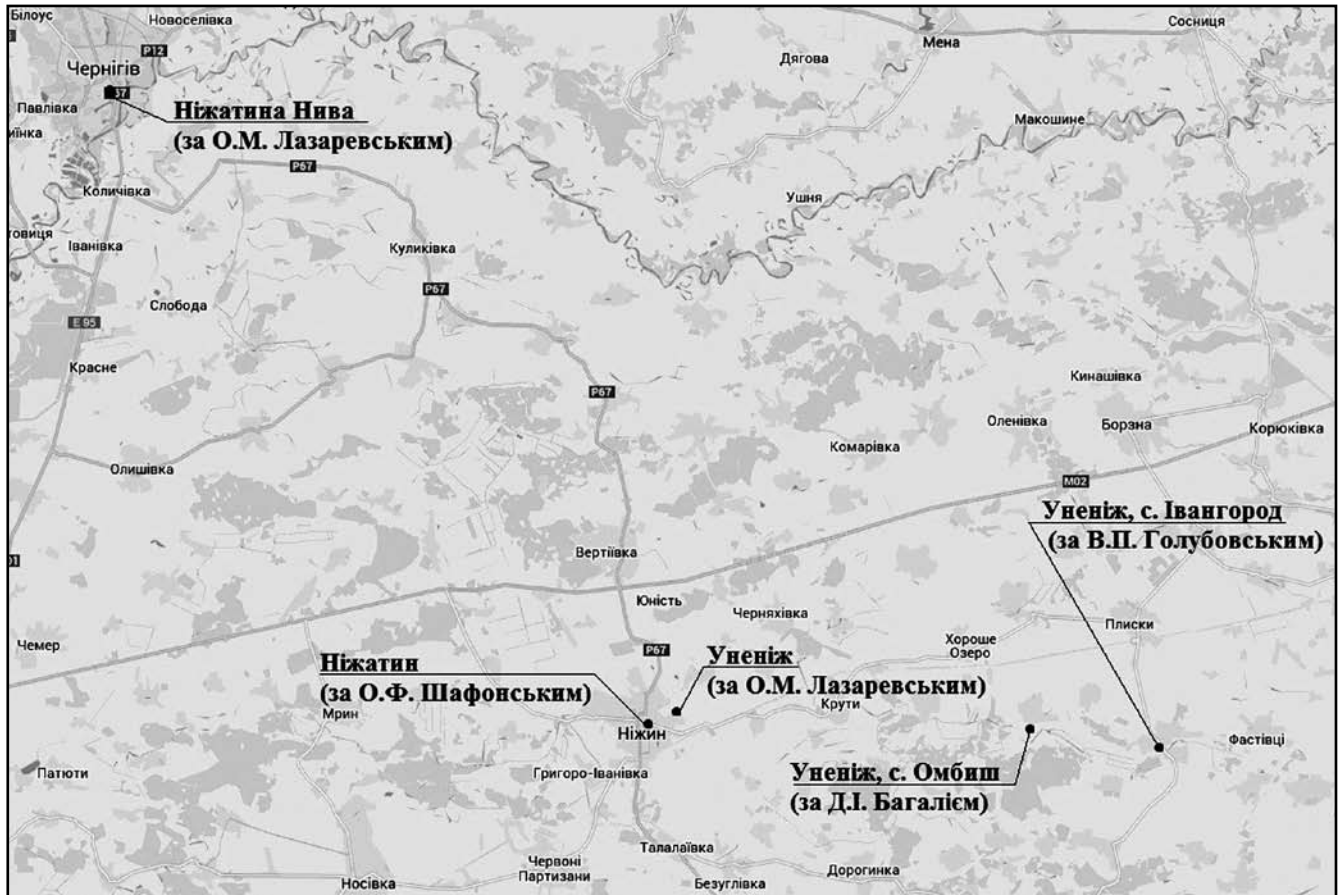

Рис. 1. Схема розташування літописних «Уненіжа» та «Ніжатина» за різними авторами

знахідок відносно і поховання вершника XII–XIII ст., досліджене І.І. Єдмомахой [9, 13–15].

Говорити про систематичні та регулярні археологічні дослідження ми можемо лише з 1989 р., коли на замовлення міської ради В.П. Коваленко і Ю.М. Ситий провели розкопки практично в усіх частинах міста. Вони локалізували городища Ніжатина і Уненіжа, систематизували результати попередніх і власних досліджень [18, 7–13]. Після цього, у 1993–1995 рр., працівниками музею І. Спаського організувалися розвідки по дослідженню околиць міста. В ході робіт була розроблена карта різночасових поселень, які розташовувалися на території сучасного міста та його передмість [15, 5–23]. Проте, зауважимо, що висновки досліджень побудовані лише на зборі підйомного матеріалу і тому потребують ретельної археологічної перевірки. Основні результати археологічної діяльності 1993–1995 рр. можна визначити скоріше як постановку проблеми для подальших досліджень.

Новим етапом археологічних досліджень можна вважати спільні роботи «Охоронної археологічної служби України» та НДУ ім. Миколи Гоголя, що розпочалися з 2003 р. і тривають донині. Вони стали не лише логічним продовженням досліджень попередників, але й значно доповнили їх. У першу чергу дослідження показали, що значна частина

археологічних пам'яток знищена перекопами XIX–XX ст. [8, 119–121].

Територія так званого Ніжатина пошкоджена найбільше: в центральній частині, на території нинішнього ринку, перекоп сягає 2,5–4,0 м, а споруди, які вдалося зафіксувати, відносяться до XVII–XVIII ст. Давньоруський матеріал зустрічається у верхніх шарах перевідкладеного ґрунту. Лише в районі вулиць Василівської та Б. Хмельницького вдалося зафіксувати залишки давньоруських споруд та культурний шар цієї епохи. Жодних слідів оборонних укріплень не було виявлено [6, 66–73].

На території Уненіжа ми можемо констатувати відсутність будь-яких слідів городища. Ще під час розкопок 1988–1989 рр. на чолі з В.П. Коваленком і Ю.М. Ситим було зафіксовано лише декілька споруд на північній території посади [18, 7–8]. Керамічний матеріал мізерний, а говорити про культурний шар взагалі важко. З іншого боку присутність рову південніше та східніше так званого городища не дає можливості однозначно заперечувати присутність давньоруського поселення на даній території, хоча варто додати, що рів неглибокий, заглиблений від сучасної денної поверхні приблизно на 2 м. Це наводить на думку про невійськовий характер його використання [7, 13–14].

Новим відкриттям стало давньоруське поселення на території Нового міста (Рис. 2), потужність куль-

Рис. 2 Схема розташування давньоруських поселень на території м. Ніжина

турного шару якого досягає 0,7 м. Знахідка зазначеного поселення дає підстави говорити про присутність, принаймні, ще одного невеликого населеного пункту на території сучасного Ніжина [7, 15].

Про активну життєдіяльність у період XI–XIII ст. свідчать знахідки і на околицях міста (пос. Магерки, Довге та ін.) [15, 5–23]. Але говорити про розгалужену агломерацію із масою сільських поселень наразі ми не можемо.

Беручи до уваги археологічний матеріал, писемні джерела та історіографію, стає можливим спроба реконструкції історії Ніжина в давньоруський період.

Поселення на даній території з'являються в межах XI, можливо, навіть і у X ст., як припускали В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий, О.С. Морозов та інші науковці, але дана думка вимагає ґрунтовнішого підтвердження. На основі археологічних досліджень ми можемо говорити про наявність трьох населених пунктів сільського типу, що існували в один і той же період, а саме в XI–XII (середина XIII) ст., але питання про їх взаємозв'язок залишається відкритим. Також можемо припустити, що дані поселення знаходилися поряд із торговими шляхами. Оскільки судноплавство по Остру археологічно не підтвержене і є на наш час предметом дискусій [16, 91–96], говорити, напевно, можна лише про суходільні шляхи. Розташування поселень давньоруського часу відповідає ймовірному розташуванню бродів та перевозів [19, 136–144].

Вірогідно шлях, що проходив повз територію сучасного Ніжина, пов'язаний із суходільним торговельним сполученням Київ–Булгар [17, 36–37]. Так знахідка скарбу монет (1852 р.), які датуються першою половиною XI ст. [20, 15–41], говорить про

присутність умовного шляху, що проходив поряд або через територію сучасного Ніжина. Поховання воїна-кочівника 1962 р. вказує на присутність (можливо і нетривалий час) військового контингенту на території Ніжина [9, 13–15]. Також на підтвердження зв'язків із Булгаром свідчить виявлення Ю.М. Ситим у 1989 р. в ур. Комуна вушка від бронзового казана, характерного для булгарської культури [18, 11].

Можна припустити, що Уненіж і Ніжатин не були укріпленими форпостами Чернігівського і Переяславського князівств. Скоріш за все, вони могли виступати в ролі стоянок для торгових караванів.

Варто зауважити, що маршрут Київ–Булгар проходив, скоріш за все, повз Чернігів. Це було пов'язано, можливо, з політичною ситуацією в Київській Русі, адже в той час велася активна боротьба за київський престол між синами Володимира Мономаха і їх нащадками: Мстиславовичами, Ростиславовичами, Юрійовичами, які правили київським, переяславським, новгородським, смоленським, ростово-суздальським, волинським князівствами. Також у цей конфлікт активно втручалися чернігівські князі Ольговичі.

Насередину XII ст. київські та переяславські землі часто переходили з рук до рук різних угруповань. У результаті запеклої боротьби багато селищ і міст постраждали від пограбувань і руйнувань, що супротивники чинили один одному.

Київ втрачав статус політичного центру Русі. Утворювалися нові центри – у Володимиро-Суздальській, Волинській, Галицькій, Новгородській та Полоцькій землях. А після того, як у 1169 р. Андрій Боголюбський спалив і пограбував Київ, торговий шлях, напевно, на деякий час занепав. Волзькій Булгарії було вигідніше торгувати з близькими до неї Ростовом, Суздалем, Володимиром-Заліським. Можливо тому поселення у верхів'ях Остра після середини XII ст. не зустрічаються в літописі. Зміна торгових зв'язків, політична нестабільність і постійні напади призвели до втрати даної території свого попереднього статусу. Але говорити про те, що Уненіж і Ніжатин були залишені, говорити важко.

Підтвердження тому, що поселення були спалені під час татаро-монгольської навали, також фактично відсутні. Один наконечник стріли, що був знайдений в ур. Комуна Ю.М. Ситим у 1989 р., не дає нам підстав стверджувати про це напевно.

Археологічні знахідки XIV – XV ст. були виявлені на території ур. Ветхе, на західній околиці м. Ніжина під час археологічних розкопок 2014 р. Зафіксовано одну споруду, а також зібрано кругову кераміку XIV – XV ст., кілька ножів, два пряслиця та шпору. Це дає можливість припустити існування поселення на місці якого, можливо, виник Ветхоріздвянівський (Красноострівський) монастир, згаданий Філаретом Гумілевським.

Підсумовуючи наведені вище дані і припущення

можна сформулювати наступні тези:

- на території сучасного м. Ніжина дійсно в давньоруський період існувало, як мінімум, три населених пункти, а не два, як до цього вважалося в історіографічній традиції;

- це були населені пункти сільського типу, а не укріплені городища; певні сумніви викликає думка, що ці поселення мали статус прикордонних форпостів Переяславського та Чернігівського князівств;

- археологічний матеріал дає можливість припустити наявність торгового шляху, з яким були пов'язані описані вище поселення. Вірогідно ці населені пункти виступали в ролі караванних стоянок на шляху Київ–Булгар;

- кін. XIII – XV ст. хоча і залишається «туманним» періодом в історії Ніжина, але останні археологічні дослідження дають змогу говорити про те, що на території Ніжина життя продовжувалося.

Насамкінець зазначимо, що в історії Ніжина ще залишилося безліч невирішених питань. Навіть дослідження останніх років не дають нам повної однозначної відповіді. Тому по мірі розширення археологічних досліджень на території міста наші висновки можуть зазнати суттєвого коригування.

Посилання

1. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – 638 с.
2. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. – 379 с.
3. Багалей Д.И. История Северной земли до половины XIV ст. [Текст] / Д.И. Багалей – Киев, 1882. – 328 с.
4. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / Ред. Черкаська. – Київ: «Наукова думка», 1991. – 560 с.
5. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Киев, 1874. – Кн. 4. – С.67–68.
6. Кедун І.С. Археологічні дослідження «Охоронної Археологічної Служби України» в м. Ніжині упродовж 2004–2009 років [Текст] / Іван Кедун, Роман Крапивний, Ярослав Крапивний // Ніжинська старовина. – Вип. 9(12). – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2010. – С. 67–74.
7. Кедун І.С. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина [Текст] / Іван Кедун // Ніжинська старовина. – Вип. 15(18). – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2013. – С. 13–16.
8. Кедун І.С. Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень [Текст] / Іван Кедун, Олександр Москаленко // Ніжинська старовина. Вип. 4–5(7–8). – Ніжин. 2007. – С. 119–121.
9. Кірпи́чников А.М. Орнаментовані та підписні клинки шабелі раннього середньовіччя (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані) [Текст] / Кірпи́чников А.М., Коваленко В.П. // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – Вип. 1(4). – Ніжин: «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – С. 13–25.
10. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период [Текст] / П.Г. Клепатский – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонкивский, 2007. – 480 с.
11. Коваленко В.П. До питань про першопочатки Ніжина [Текст] / Коваленко В.П. // Тези II Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства. – Вип. – Чернігів–

Ніжин, 1988. – С. 9–10.

12. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. [Текст] / В.В. Кропоткин – Москва, 1961. – 117 с.

13. Лазаревский А.М. Описание старой Малоросии. Т. 2 Полк Нежинский. [Текст] / А.М. Лазаревский. – Киев, 1893 – 521, XXV с.

14. Ляскоронський В.Г. История Переяславльской земли [Текст] / В.Г. Ляскоронский // Киев, 1897 – 503 с.

15. Морозов О.С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею)[Текст] / Олександр Морозов // Ніжинська старовина. Вип. 6(9). – Ніжин, 2008. – С. 5–23.

16. Москаленко О.Ю. Юрій Сергійович Москаленко (1918–1986)[Текст] / Олександр Москаленко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип. 6(9). – Ніжин, 2008. – С. 91–96.

17. Моця О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путях» [Текст] / О.П. Моця // Археологія. – Київ, 2010. – № 2. – С. 30–42.

18. Ситий Ю.М. До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа [Текст] / Юрій Ситий // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – Вип. 1(4). – Ніжин, 2005 – С. 7–13.

19. Ситий Ю.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер [Текст] / Юрій Ситий // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Вип. 10(13). – Ніжин, 2010. – С. 136–144.

20. Сотникова М.П. Нежинский скарб сребреников 1852 г. (Реконструкция состава) [Текст] / М.П. Сотникова // Нумизматика и сфрагистика. – Москва, 1971. – Т. IV. – С. 15–41.

21. Ткаченко В.В. З історії дослідження курганів доби бронзи на Чернігівщині [Текст] / В.В. Ткаченко // Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Вип. II. – Чернігів–Ніжин, 1988. – С. 4–5.

22. Черненко О.Є. Археологічні дослідження міст Чернігово-Сіверщини [Текст] / О.Є. Черненко, І.С. Кеду // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011г.: Науч. ежегод. – Чернигов: Десна-Полиграф, 2012. – С. 109.

23. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – Київ, 1851 – 725 с.

Пархоменко А.Г. Археологические памятники XI–XV вв. Нежина: компаративный анализ историографической традиции и археологических данных

Изучение средневекового периода истории Нежина вызвало неоднозначные выводы исследователей. Внимание уделяется историографической традиции и современным археологическим данным, касающимся средневекового периода истории Нежина. Рассмотрены вопросы относительно основания города, его развития в древнерусские времена, существования в послемонгольский период и т.д.

Ключевые слова: Нежатин, Нежатина Нива, Уненеж, Ветхорождественский монастырь, ур. Городок (Комуна), пос. Магерки, пос. Долгое, ур. Ветхое.

Parkhomenko O.H. Nizhin's archaeological monuments of XI–XV centuries: comparative analysis of the historiographical traditions and archaeological data

The study of the medieval period of Nizhin's history has been controversial research findings. The attention is paid to the historiographical tradition and modern archaeological data relating to the history of the medieval period of Nizhin. The questions concerning the founding of the city, its development in ancient times, the existence of a post-Mongol period, etc. are considered.

Key words: Nizhatyn, Nizhatyn's Nyva, Unenizh, Vetkhorizdvianovsky monastery, tr. Horodok (Comuna), Maherky settlement, Dovhesettlement, tr. Veitkhe.

10.03.2015 p.